

ב רקע מדיני

לסכסוך בג'ורג'נוֹ-קֶרְבֶּךְ שורשים היסטוריים חדשים – התפרקות ברית המועצות בשלהי שנות ה-80 ותחילת שנות ה-90 של המאה ה-20, אבל גם שורשים ותיקים בימי הביניים – הכיבוש ההדרגתי בזה אחר זה של צפון המזרח התיכון ומרחבי הקווקז על ידי הערבים המוסלמים, הפרסים ולבסוף העמים הטורקיים, שהתאסלמו תוך כדי כיבושיהם את המרחב. השורשים העתיקים מוסיפים צבע לסכסוך, והופכים אותו מסכסוך פשוט על בעלות על שטח – לסכסוך לאומי ודתי. זכרון הטבח שערכו הטורקים באֶרְמֶנִים במלחמת העולם הראשונה חרוט עמוק בתודעה האֶרְמֶנִית והם מתייחסים אליו במישרין או בעקיפין בכל עימות עם האֶזְרִים (עם טורקי) ובוודאי כאשר טורקיה עצמה מעורבת.¹ עוצמת הסכסוך

ד ראו למשל נאומו של ראש ממשלת אֶרְמֶנִיָה, ניקול פשיניאן ב־1 באוקטובר 2020, היום הרביעי במלחמה: "מדוע חזרה טורקיה לדרום הקווקז 100 שנים מאוחר יותר? המשך רצח העם האֶרְמֶנִי. לטורקיה המשך מדיניות רצח העם אינו רק דרך לביצוע שנאת אֶרְמֶנִים, אלא גם נושא פרגמטי. אֶרְמֶנִיָה והאֶרְמֶנִים של דרום הקווקז הם המכשול האחרון להתפשטות הטורקית צפונה, דרום מזרחה ומזרחה, כדי להמשיך ולהגשים את החלום האימפריאלי שלהם. זו לא רק שאלה של קֶרְבֶּךְ, זו לא רק שאלה של ביטחון העם האֶרְמֶנִי. זה כבר נושא של ביטחון בינלאומי, וגם העם

הלאומי והדתי הפך את מלחמת נג'ורנו-קַרְבַּךְ הראשונה, שליוותה את התפרקותה של ברית המועצות, לאלומה יתור – כמעט קיומית לשני העמים, מרובת מעשי טבח הדדיים וגירוש הדדי של אוכלוסיית האויב משטחם. את המלחמה היא ניצחו האַרְמֶנִים, ובמהלכה הצליחו לכבוש שטחים שהיו מאוכלסים באַזְרִים רבים, אשר גורשו באלימות או ברחו מאימת האלימות הצפויה נגדם אם יישארו.

העיירות והכפרים האַזְרִים שנהרסו אז עמדו שוממים עד שנכבשו חזרה במלחמת נג'ורנו-קַרְבַּךְ השנייה וממשלת אַזְרֶיג'אן החלה לשקמם. הפצע הרגשי של התבוסה ההיא, שמקורו בזכרון מעשי הטבח והגירוש של אז יחד עם תחושת העלבון על עצם התבוסה מידי האַרְמֶנִים הנוצרים, ואובדן האדמות, הבתים והרכוש, מלווה את הציבור האַזְרִי עד היום, גם אחרי הניצחון.⁷ מנגד, עבור הציבור האַרְמֶנִי הניצחון במלחמת נג'ורנו-קַרְבַּךְ הראשונה היה מעין פיצוי על מאות שנות דיכוי וטבח בידי מוסלמים בכלל, וטורקים-מוסלמים בפרט (האַזְרִים הם עם טורקי-שיעי), שבהם בהדרגה איבדו בערך 90% מהשטחים שהיו מאוכלסים באַרְמֶנִים בימי הביניים. האַרְמֶנִים ראו בלחימה השוטפת בעצימות נמוכה עם הסלמות קטנות מעת לעת, שנמשכה ברציפות מסיום המלחמה הקודמת ב-1994 ועד ספטמבר 2020, המשך ישיר של אותה אלימות מוסלמית וטורקית בת מאות שנים. בימים הראשונים של מלחמת מלחמת נג'ורנו-קַרְבַּךְ השנייה חשבו שמדובר בעוד התפרצות קצרת משך, תקרית גדולה ("ימי קרב" כפי שמכנים אותם בצה"ל מאמצע שנות ה-60) כמו זו שהייתה ביולי 2020 (כחודשיים וחצי קודם) ובאביב 2016 ומעת לעת קודם. רק באיחור הם הבינו שהמלחמה הנוכחית אינה עוד תקרית גדולה, אלא מתקפה כוללת אַזְרִית.

בשלהי המלחמה התברר להנהגה המדינית והצבאית של אַרְצֶךְ ושל אַרְמֶנִיָה, ולאחר סיומה גם לציבורים של מדינות אלה, שבמשך השנים הם 'נרדמו בשמירה' מול ההתעצמות הצבאית האַזְרִית ולא השקיעו די בהתעצמות צבאית נגדית. הכניעה לתכתיב המדיני האַזְרִי – ויתור על רוב השטח של נג'ורנו-קַרְבַּךְ שנכבש על ידי האַרְמֶנִים במלחמה הקודמת – עורר גל של מהומות מחאה באַרְמֶנִיָה, כשהציבור, שעקב דיווחי השקר של דוברי הממשלה והצבא שלו חשב שהוא מנצח במלחמה הנוכחית ולפתע גילה שהובס, והביע לא רק את הכעס על עצם התבוסה, אלא

האַרְמֶנִי מַגַּן על הביטחון הבינלאומי ולוקח על עצמו תפקיד היסטורי חדש. "פורסם בערוץ Armenian Military Portal, @military_arm ברשת Telegram, 14:48, 1 באוקטובר 2020.

ה מאז סיום המלחמה בנובמבר 2020, בנוסף לראיונות עם פליטי המלחמה הקודמת שמדברים על רצונם העז לחזור לבתיהם מאז ולבנות מחדש את כפריהם, הממשלה האַזְרִית שולחת צוותי צילום שעוברים בכל הכפרים והישובים שפעם גרו בהם אַזְרִים כדי לצלם אותם ולהציגם בטלוויזיה תוך התחייבות ממשלתית לבנות אותם מחדש. חודשים ספורים אחרי סיום המלחמה החלה ממשלת אַזְרֶיג'אן לסלול כבישים שיחברו את האזורים הללו לאַזְרֶיג'אן, כשלב ראשון בתוכנית לשקם את הכפרים ולהשיב אליהם את תושביהם המקוריים ויורשיהם.

הביע גם את הצפתם מחדש של זכרונות העבר.¹

בראשית ימי הביניים היה כל השטח שהיום כולל את אֶרְמֶנִיָּה, אֶזְרַבְיָג'אן, צפון מערב איראן מזרח טורקיה וצפון סוריה, מאוכלס באֶרְמֶנִים נוצרים. השטח והאוכלוסייה היו זירת מלחמות בין רצף של אימפריות אזוריות (האימפריה הביזנטית, הממלכות המוסלמיות השונות – הערביות והטורקיות, ממלכות הצלבנים והמונגולים). האֶרְמֶנִים הצליחו לקיים עצמאות מדינית רק חלק מהתקופה הזו, וגם אז רק בחלק מהשטח שאכלסו. במאה ה-16 נכבשה הנחלה האֶרְמֶנִית העצמאית האחרונה. שטח מחייתם היה לזירת מלחמה בין שתי אימפריות – הפרסים המוסלמים השיעים ממזרח והטורקים העות'מאנים המוסלמים הסונים ממערב. חלקים שונים מהשטח וחלקים מהאוכלוסייה האֶרְמֶנִית עברו מיד ליד, כשהאוכלוסייה, הנכבשת פעם על ידי זה ופעם על ידי זה, סובלת משני הצבאות היריבים, אשר בזזו את גידולי החקלאות שלהם כדי להזין עצמם ואת רכושם כדי להתעשר, גייסו מהם גברים בכפייה וטבחו בתושבים האֶרְמֶנִים השייכים לממלכה היריבה.

בראשית המאה ה-17, במטרה להקשות על פלישות עות'מאניות לשטחם על ידי יצירת רצועת שטח שאינה יכולה לקיים צבא, גירשו הפרסים חלק גדול מהאוכלוסייה האֶרְמֶנִית שחיה בגבול עם האימפריה העות'מאנית והחריבו את יישוביהם ושודותיהם החקלאיים. תחת השלטון העות'מאני סבלו האֶרְמֶנִים, כמו מיעוטים לאומיים ודתיים אחרים, מהתעמרות על רקע דתי (מוסלמים נגד נוצרים) ולאומי (טורקים נגד אֶרְמֶנִים), אולם עד אמצע המאה ה-19 הייתה התעמרות ממוסדת זו מיועדת בעיקר לנצל אותם כלכלית ולדחוק אותם להתאסלם. במחצית השנייה של המאה ה-19 גברה האלימות השלטונית נגד האֶרְמֶנִים על רקע תביעות אֶרְמֶנִיות לשיפור מעמדם המשפטי, ואפילו דרישות של כמה אֶרְמֶנִים לקבל עצמאות מדינית. בתביעות אלה תמכה האימפריה הרוסית-הנוצרית, שפעלה לערער את יציבות האימפריה העות'מאנית כדי לכבוש ממנה נתחים בקווקז ובבלקנים. חשדם וחששם של העות'מאנים מכיבוש רוסי בסיוע האוכלוסייה האֶרְמֶנִית עוררה תגובה הולכת ומחריפה כדי לדכא אותה.

באמצע שנות ה-90 של המאה ה-19 כללה תגובת השלטונות העות'מאנים סדרת מעשי טבח והזזת אוכלוסייה אֶרְמֶנִית כדי לפזרה ולדללה כאיום פנימי. ב-1909 התרחש טבח נוסף, ובמהלך מלחמת העולם הראשונה, עת הקווקז היה שוב לזירת

1 לשם המחשה, כמה ימים אחרי סיום המלחמה התפטרה הדוברת הרשמית של משרד ההגנה של אֶרְמֶנִיָּה, ילידת אֶרְצֶר, ובהודעתה הסבירה שהסיבה להתפטרותה היא סערת-הרגשות שהיא נתונה בו לאור תוצאות המלחמה – כולל העובדה שהקבר של אביה, שנלחם על הקמת מדינת אֶרְצֶר נגד האֶזְרִים במלחמה הראשונה, נמצא עכשיו בשטח שבשליטת האויב. כמו־כן, האוכלוסייה האֶרְמֶנִית, שישוּבִיה הועברו לידי האֶזְרִים בהסכם סיום המלחמה העדיפו להגר לאֶרְמֶנִיָּה תוך שהם שורפים את כפריהם עד היסוד מאשר להשאר בכפרים תחת שלטון אֶזְרִי (כנראה בצדק לאור אירועים קשים של התעללות ורצח על ידי חיילים אֶזְרִים של אזרחים אֶרְמֶנִים שלא הספיקו לברוח מכפרים שנכבשו במהלך המלחמה).

לחימה בין העות'מאנים והרוסים, והראשונים חששו ממרד אַרְמֶנִי בעורפם, הגיעו מעשי הטבח וגירוש האוכלוסיה האַרְמֶנִית ממזרח טורקיה לשיא. רוב המגורשים נשלחו דרומה למדבריות סוריה ושם, נוסף על מעשי טבח יזומים, מתו מרעב, צמא ומחלות.^ז

אחרי מלחמת העולם הראשונה חולקה האימפריה העות'מאנית, כולל טורקיה עצמה, בין המעצמות האירופיות המנצחות (רוסיה, בריטניה, צרפת, איטליה ויוון). כעבור שנים ספורות פתחו הטורקים במלחמת שחרור, שבמהלכה גירשו את הצבאות הזרים וטבחו ברוב האוכלוסיות הלא טורקיות (בעיקר האַרְמֶנִים במזרח טורקיה והיוונים במערב טורקיה^ח). שרידי האַרְמֶנִים נדחקו צפונה למרחב הקווקז, לאזור שכולל היום את מדינת אַרְמֶנִיָה, אַזֶרְבַּיְג'אן וצפון מזרח טורקיה, ואשר היה תיאורטית בשליטת רוסיה. אלא שבאימפריה הרוסית התנהלה באותה עת מלחמת אזרחים בין תומכי המלוכה ובין המורדים הקומוניסטים וכמה קבוצות פוליטיות קטנות יותר. האַרְמֶנִים ניצלו את התפרקות האימפריה הרוסית כדי להקים מדינה עצמאית. זו לא שרדה לאורך זמן ומייד לאחר ניצחון הקומוניסטים והקמת ברית המועצות, נכבשה אַרְמֶנִיָה וצורפה כמחוז בברית המועצות, הישות המדינית שהחליפה את האימפריה הרוסית. בסופו של דבר האַרְמֶנִים נותרו הרוב רק בשטח אַרְמֶנִיָה של ימינו, וביתר השטח שצוין לעיל הפכו למיעוט בין עמים אחרים.

האַזֶרִים הם עם טורקי שבמהלך ימי הביניים היגר ממרכז אסיה למרחב הקווקז, מזרח טורקיה של ימינו וצפון מערב איראן של ימינו. בניגוד לרוב העמים הטורקיים שהיגרו למערב אסיה, האַזֶרִים אימצו את הגירסה השיעית של האסלאם ולא את גרסתו הסונית. המלחמות של האימפריה העות'מאנית הסונית נגד האימפריה הפרסית השיעית לא פסחו גם עליהם, והשליטה על אוכלוסייתם ואזורי המחיה שלהם חולקה בין שתי אימפריות אלה. עד היום יש מיעוט אזרי גדול בצפון מערב איראן, ומיעוט זה הוא הריכוז הגדול ביותר של אַזֶרִים בעולם – אוכלוסיית אַזֶרְבַּיְג'אן היא רק הריכוז השני בגודלו בהפרש של כמה מיליונים.^ט מלחמת

ז באופן דומה, אם כי ללא האלימות הרצחנית, נהגו העות'מאנים גם כלפי האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל, שבעלי האזרחיות הזרות מתוכה אולצו לעזוב את הארץ למצרים, שהייתה תחת שלטון מדינת האויב בריטניה, וחלקה אולצה לעבור לדרום סוריה כדי להרחיק אותה מהחזית ומאפשרות לשתף-פעולה עם הבריטים (ביניהם גם סבא-רבא וסבתא-רבא של כותב מחקר זה ורוב ילדיהם). באותה עת חלק מהיודי ארץ-ישראל גויסו לשרת בצבא העות'מני, אך ככלל נשלחו לחזית הרוסית והבלקנית כדי לנתק אותם מאפשרות 'לבגוד' למען הבריטים. חלק מהציבור היהודי בארץ-ישראל, אזרחי האימפריה העות'מנית, אכן העדיף לתמוך בכיבוש בריטי של ארץ-ישראל ואף פעל לשם כך – ראו למשל את רשת הריגול ניל"י. חלק אחר העדיפו נאמנות לאימפריה העות'מנית, התגייסו ברצון לצבאה ושירתו אותה בנאמנות עד לסיום המלחמה.

ח היוונים שלא נטבחו גורשו מערבה אל שטחה של יוון של ימינו, ובכך פסקה הנוכחות היוונית באזור זה, שראשיתה לפני בערך 3,000 שנים.

ט אין הסכמה במקורות השונים על המספרים המדויקים. אביו של המנהיג העליון של איראן, עלי חוסני חמנאי, היה אַזֶרִי. הנוכחות של מיעוט אַזֶרִי גדול בצפון מערב איראן גורם לאי-נוחות ומתח בין איראן

האזרחים הרוסית (1917 – 1923) העניקה גם לאֶזְרִיִּים שחיו בשטחה עצמאות מסוימת, ועצמאות זו הסתיימה אחרי סיום אותה מלחמה עקב כיבושם מחדש על ידי ברית-המועצות. בינתיים, בטרם כבשו הקומוניסטים מחדש את אֶזְרִיג'אן ואת אַרְמֶנִיָה, ניהלו האֶרְמֶנִים והאֶזְרִיִּים מלחמת חורמה זה בזה לקביעת הגבול בין מדינותיהם החדשות – כולל על השליטה בחבל נְגוֹרְנוֹ-קֶרְבֶּךְ.

אחרי שניצח במלחמת האזרחים וכבש מחדש את כל הישויות העצמאיות שקמו בשולי האימפריה שקרסה, ייסד המשטר הקומוניסטי החדש את "ברית המועצות של הרפובליקות הסוציאליסטיות", וחילק את הקווקז לרפובליקות עצמאיות לכאורה, ביניהן אֶזְרִיג'אן ואַרְמֶנִיָה, כחברות "מרצון" בברית. הגבולות שקבעה ממשלת ברית המועצות הם הבסיס לגבולות של היום. בכוונת מכוון החלוקה לא יצרה יחידות שטח לאומיות נפרדות, אלא ערבבה לאומים שונים בכל "רפובליקה" כדי להחליש את יכולת ההתארגנות הלאומית למרידות נגד השלטון הקומוניסטי. חבל נְגוֹרְנוֹ-קֶרְבֶּךְ, עם "האי" האֶרְמֶנִי שבליבו, נמסר לאֶזְרִיג'אן.

חלוקת השטחים בסיום מלחמת נְגוֹרְנוֹ-קֶרְבֶּךְ הראשונה ב-1994

כתום = אֶזְרִיג'אן; חום-בהיר = אַרְמֶנִיָה; אדום = שטח אַרְמֶנִי 'מקורי'; אפור כהה = שטחים שכבשו האֶרְמֶנִים שהיו מיושבים באֶזְרִיִּים

ב-1988, כשהחלה ברית המועצות להתפרק, הפך הסכסוך הדתי-לאומי בין האֶזְרִיִּים ובין האַרְמֶנִים, שחיו בערבוביה הן באֶזְרִיג'אן והן באַרְמֶנִיָה, למלחמה על חלוקת השטח ביניהם. ב-1994, שלוש שנים אחרי התפרקותה הסופית של ברית המועצות, הסתיימה מלחמה זו בתבוסה מוחצת לאֶזְרִיִּים. 23–30 אלף

ובין אֶזְרִיג'אן עקב חשש של השלטון האיראני מפני מרד אֶזְרִי בניסיון לצרף אוכלוסייה זו ושטחי המחיה שלה לאֶזְרִיג'אן.

אֶזְרִים נהרגו, ו־30–50 אלף נפצעו (הנתונים שונים ממקור למקור). מנגד, לאֶרְמֶנִים נהרגו כ־7,000–7,500, ונפצעו כ־20 אלף. בתבוסה זו איבדו האֶזְרִים את שליטתם על חבל נְגוֹרְנוֹ-קֶרְבֶּךְ – כולל השטחים שהיו מאוכלסים בעיקר באֶזְרִים והפרידו בין הריכוז האֶרְמֶנִי שבמרכז נְגוֹרְנוֹ-קֶרְבֶּךְ ובין שטחה הרשמי של אֶרְמֶנִיָה. כ־700 אלף אֶזְרִים נאלצו להגר מהשטחים שכבשו האֶרְמֶנִים ומתוך מדינת אֶרְמֶנִיָה לשטח שנותר בידי המדינה האֶזְרִית החדשה, וכ־500 אלף אֶרְמֶנִים נאלצו להגר מהשטחים שנותרו בידי אֶזְרֶיג'אן לאֶרְמֶנִיָה. בדרום מערב אֶרְמֶנִיָה, מנותקת לחלוטין מאֶזְרֶיג'אן, נוצרה ישות מדינית אֶזְרִית – נְחֻצ'יבֶּאן – שקיבלה חסות מדינית מאֶזְרֶיג'אן.

עקב לחץ בין־לאומי לא העזה אֶרְמֶנִיָה לספח רשמית את השטח שכבשה, ותחת זאת הוכרזה בו מדינה עצמאית – הרפובליקה של נְגוֹרְנוֹ-קֶרְבֶּךְ, שתושביה האֶרְמֶנִים כינו אותה אֶרְצֶךְ, והיא הייתה בת חסות של אֶרְמֶנִיָה. במסגרת ההפרדה הרשמית הזו קיימה אֶרְצֶךְ ממשלה נפרדת וצבא נפרד, אולם די ברור שהתקיים שיתוף פעולה רב בינם ובין ממשלת אֶרְמֶנִיָה וצבאה, כולל שירות של מתנדבים אֶרְמֶנִים בצבא אֶרְצֶךְ כחלופה לשירות החובה שלהם בצבא אֶרְמֶנִיָה. קצינים אֶרְצֶכִים עשו תפקידים, כולל בכירים, בצבא אֶרְמֶנִיָה, והאזרחים של שתי המדינות נעו באופן חופשי בין שתיהן כאילו אין גבול.

במסגרת המשא והמתן על סיום המלחמה התערבה מועצת הביטחון של האו"ם, וקבעה שיש להחזיר את המחוזות האֶזְרִיים שכבשו האֶרְמֶנִים לידי אֶזְרֶיג'אן. כפי שבדרך כלל קורה בהצהרות כאלה, ההחלטה נותרה פתוחה לפרשנות. במפות האֶרְמֶנִיות האזור המיושב באֶרְמֶנִים של נְגוֹרְנוֹ-קֶרְבֶּךְ סומן כמחוז נבדל, מוקף מחוזות אֶזְרִיים, ואילו במפות האֶזְרִיות הוא לא היה קיים באופן נפרד, אלא פוצל ונכלל בין מספר מחוזות אֶזְרִיים סמוכים. במהלך השנים נעשו ניסיונות שונים לתווך פתרון בין הצדדים, אבל דבר לא השתנה.

סיומה הרשמי של המלחמה לא פתר את הסכסוך והלחימה לא פסקה. מ־1994 ועד ערב פרוץ המלחמה ב־27 בספטמבר 2020 הלחימה נמשכה בעצימות נמוכה לאורך קו החזית שהפך לגבול. לפי אחד המקורות, בפרק זמן זה התרחשו כ־7 אלף תקריות לחימה בין היריבים. רובן היו של חילופי אש מנגד בעוצמה מצומצמת ובהפעלת סוגי נשק שונים, מנשק קל ועד כבד; אולם מעת לעת נערכו גם פשיטות בגדלים שונים ולפעמים התקריות הסלימו לכדי קרבות עצימים, שמטרתם שינוי מקומי נקודתי במיקום הגבול. האירוע העוצמתי ביותר התרחש במשך ארבעה

¹ יש להתייחס למספרים אלה כממוצע של נתוני המקורות השונים, אשר כל אחד מהם מציג מספרים שונים בהבדלים מרובות עד כמה מאות-אלפים ביניהם. כך, למשל, באתר משרד ההגנה האֶזְרִי נטען שבסב"כ היו כ־1.14 מיליון אֶזְרִים גורשו או נאלצו לברוח מהשטחים של אֶרְמֶנִיָה והשטחים האֶזְרִיים שאֶרְמֶנִיָה כבשה במלחמה. ראו:

<https://mod.gov.az/en/consequences-of-armenian-military-aggression-statistics-412/>

ימים באפריל 2016, וזכה לכינוי "מלחמת אפריל" או "קרבות אפריל". במהלכו נהרגו כ-100 אֶזְרִים וכ-100 אֶרְצִים, ונפצעו כ-65 וכ-130 בהתאמה. כאמור, בימים הראשונים של מלחמת נְגוֹרְנוֹ-קֶרֶב השנייה, חשבו האֶרְצִים והאֶמְנִים, שמדובר בתקרית כזו ולא במתקפה כוללת שמטרתה הבקעת מערך ההגנה האֶרְצִי וכיבוש שטח ניכר.

במהלך תקריות אלה כוחות אֶזְרִים כבשו פיסות קטנות של שטח בפינה הצפון מזרחית והדרום מזרחית של אֶרְצֶךָ, והכוחות האֶרְצִים כבשו מחדש שטחים אלה בהתקפות נגד. נראה שפיסות שטח קטנות נשארו בידי האֶזְרִים.² בסך הכול במהלך 26 השנים שאחרי סיום המלחמה הראשונה נהרגו בתקריות אלה יותר מ-3 אלף אֶזְרִים, אֶרְצִים ואֶמְנִים (הלחימה התרחשה גם בגבול הישיר בין אֶזְרִיג'אן ובין אֶמְנִיג'ה שמצפון לחבל נְגוֹרְנוֹ-קֶרֶב) ואלפים רבים נוספים נפצעו. ייחודה של לחימה זו הוא גם בשימוש המבצעי הראשון שעשו האֶזְרִים בכטמ"ם 'מתאבדים' מסוג הָאֶרֶוֹפּ מתוצרת ישראל.

ביולי 2020 התרחשה שוב תקרית בעצימות גבוהה יותר מהאופייני, שנמשכה 5 ימי לחימה. במהלכה הופעל נשק כבד ונגרמו כמה עשרות נפגעים לכל צד, אבל גם אחרי שתקרית זו דעכה המשיכו היריבים להתלונן על תקריות קטנות כמעט כל יום. במהלך ספטמבר 2020 טענו האֶזְרִים שהאֶרְצִים והאֶמְנִים יוזמים בכל יום עשרות תקריות אש קטנות (ירי של מספר קליעים בנשק קל, ולעיתים ירי מספר פגזים בנשק בינוני או כבד), רובן בגבול אֶזְרִיג'אן-אֶמְנִיג'ה שמצפון לאֶרְצֶךָ. אין אפשרות לבחון את אמינות טענות אלה. האֶמְנִים טענו שכל התקריות הן ביוזמת האֶזְרִים. מנגד, ב-25 בספטמבר הודיעה דוברת משרד ההגנה של אֶמְנִיג'ה שנצפה תגבור ניכר של כוחות אֶזְרִים "בחזית".

ב-27 בספטמבר, בשעה 07:30 בבוקר, הודיע משרד ההגנה של אֶזְרִיג'אן לתקשורת, שמעט לפני 06:00 בבוקר, כלומר – בשעה וחצי קודם להודעה, יזמו האֶרְצִים תקרית אש נוספת, שכללה ירי ארטילרי, אשר הרג ופצע אזרחים ביישובים וחיילים במוצבים קרובים לגבול, וכי הכוחות האֶזְרִים משיבים אש כדי לעצור את הירי האֶרְצִי.³ ב-09:30 הודיע משרד ההגנה של אֶזְרִיג'אן, שהפיקוד הבכיר החליט להגיב לתוקפנות האֶמְנִית באמצעות "מתקפת נגד של כוחותינו לכל רוחב החזית, כדי לדכא את הפעילות הקרבית של צבא אֶמְנִיג'ה ולהבטיח את ביטחון האוכלוסייה האזרחית [האֶזְרִית]".⁴ במשך המלחמה וחודשים רבים אחריה לא היה ברור אם אכן מדובר היה בפעולת תגמול אֶזְרִית גדולה מהרגיל שהתגלגלה לכדי מתקפה כוללת, ששמה הצבאי האֶזְרִי היה מבצע "אגרוף הברזל",⁵ או במתקפה יזומה מתוכננת מראש שמלכתחילה מטרתה היתה "לשחרר" (לדברי האֶמְנִים: "לכבוש") את כלל האדמות האֶזְרִיות הגזולות, כלומר את חבל נְגוֹרְנוֹ-

יא שם המבצע פורסם רק כחודש אחרי סיום המלחמה.

קָרַבַּךְ כולו. לטענת האַרְצָכִים והאַרְמָנִים הם לא ירו עד שהאַזְרִים ירו לעברם, ודברי האַזְרִים הם תעמולה שקרית שנועדה להצדיק מתקפה יזומה, שלדבריהם החלה בירי אַזְרִי בשעה 07:10, כ־20 דקות לפני פרסום ההודעה הראשונה של משרד ההגנה האַזְרִי.

כעבור כמעט שנה, ב־14 באוגוסט 2021, הודה נשיא אַזְרַבַּיְגָ'אן, אִילֵהֶם אֶלִיֵב, שיזם את המלחמה משום שהבין שהמשא והמתן להחזרת "האדמות הגזולות", שהתנהל לסירוגין מ־1994, לא התקדם והיה ברור שללא מלחמה לא יצליחו האַזְרִים להשיב את אדמותיהם.⁵ לכאורה הכרזה זו שמה סוף פסוק לויכוח בשאלת הצד היוזם, אלא שעשויות להיות לנשיא אֶלִיֵב סיבות להציג את המלחמה המוצלחת כפרי היוזמה שלו עצמו, במסגרת השיווק של שלטונו "המוצלח" לאזרחי אַזְרַבַּיְגָ'אן.

עם זאת, זריזות התגובה, לא רק בירי מגיב נקודתי אלא בהשתתפות כוחות אַזְרִיים גדולים תוך זמן קצר כל כך אחרי שלכאורה יזמו האַרְצָכִים את הירי שלהם, ומאפייני התגובה ל"התגרות" האַרְמָנִית, מתקפה כוללת בת מספר מאמצי אש וכמעט מיד אחרי תחילת האש גם מאמצי תמרון נרחבים בגזרות שונות בו בזמן, מרמזים שאֶלִיֵב דיבר אמת והחליט כבר קודם על מתקפה נרחבת וערך את צבאו לקראתה. פרשנות זו נתמכת גם על ידי הדיווח האַרְמָנִי ב־25 בספטמבר, יומיים לפני פרוץ המלחמה, שהאַזְרִים תגברו את כוחותיהם בחזית – הגם שאפשר לטעון שהאַרְמָנִים תכננו תקרית והפרסום על התגבור נועד לתרץ אותה. על פניו נראה לי, שאכן המלחמה החלה כיוזמה אַזְרִית, שככל הנראה תכננו לכל הפחות כיבוש כמה שטחים בגבול. הסיבה לבחירה בתאריך 27 בספטמבר 2020 כמועד לייזום המלחמה אינה ידועה ואפשר שנבעה מנחות ומוכנות בלבד.

כמו כן, לא ברור חד משמעית האם תכננו האַזְרִים מלחמה בהיקף אליו התפתחה, או רק עוד סדרת ימי קרב גדולים כפי שיזמו בעבר, כולל חודשיים קודם לכן. היקף ההתקפה הקרקעית, שהחלה כמעט מיד לאחר תחילת חילופי האש, מרמז שהתכוונו בכל מקרה לכבוש שטחים; ההתעקשות להמשיך לתקוף, על אף כשלונות מרובי נפגעים בימים הראשונים, מרמזת שמראש תכננו כיבוש נרחב ושהפעם לא התכוונו להסתפק בכיבוש מובלעת קטנה. עם זאת, אי אפשר לדעת האם התכוונו מראש לתמרון עד לעומק שאליו הגיעו בסופו של דבר, או שהחליטו על כך תוך כדי המלחמה עקב הערכתם שרוסיה לא תתערב נגדם. זאת למרות מחויבותה הרשמית של רוסיה לסייע בהגנת אַרְמָנִיָה (נשיא רוסיה, וֶלָדִימִיר פּוּטִין, הצהיר זאת בהודעה גלויה בתקשורת ביום ה־11 של המלחמה⁶) והישיגים בלתי צפויים של כוחותיהם בשטח (משום שהישיגים דומים במלחמת אפריל 2016 בוטלו במהירות באמצעות התקפות הנגד של צבא אַרְצַךְ, ואילו הפעם התקפות-הנגד נכשלו).

עמדתה של רוסיה היא סוגיה מדינית חשובה ברקע למלחמה זו. לכאורה אַרְמָנִיָה ורוסיה היו בעלות ברית, הרוב המוחלט של אמצעי הלחימה של אַרְמָנִיָה ואַרְצַךְ

נרכשו מרוסיה וכוחות רוסיים חונים באֶרְמֶנִיָה – אבל לא באֶרְצֶךְ. למרות זאת, רוסיה לא התערבה במלחמה כדי לסייע לאֶרְמֶנִיָה, אלא נהגה כ"מתווך הוגן" בין שני הצדדים במשא ומתן על סיום המלחמה. ב־7 באוקטובר, בעוד המלחמה בעיצומה, הודיע פּוּטִין כי רוסיה תגן על שלמותה של אֶרְמֶנִיָה, אבל הוסיף, שנגזרונ־קֶרֶב אינה אֶרְמֶנִיָה, וכך שחרר את אֶזֶרְבַּיְג'אן מחשש שמהלך שלה יביא התערבות צבאית רוסית נגדה. התנהלות זו למעשה העניקה יתרון נוסף לאֶזֶרְבַּיְג'אן במלחמה (האֶרְמֶנִים טוענים שהספקה שוטפת של ציוד צבאי הופסקה במהלך המלחמה) ובתנאי הסיום שלה (גיבוי דרישות אֶזֶרְבַּיְג'אן לשלוח בשטחים שכבשה ולקבל גם שטחים שהאֶזֶרִים לא כבשו בפועל, אבל אשר בהם ישבו אֶזֶרִים לפני שגורשו במלחמת נגזרונ־קֶרֶב הראשונה). יש המסבירים את ההתנהגות הרוסית הזו כתגובה למדיניות ראש ממשלת אֶרְמֶנִיָה נִיקוֹל פֶּשִינְיָאן, שניסה להתקרב לאיחוד האירופי ולנאט"ו.

בעוד בעלת בריתם לכאורה של האֶרְמֶנִים, רוסיה, הביעה נייטרליות ונכונות לתווך בסכסוך, בעלת הברית של אֶזֶרְבַּיְג'אן, טורקיה, העניקה תמיכה גורפת וקולנית – הן בהצהרות מדיניות, הן בהספקת נשק וציוד נוסף תוך כדי המלחמה. לטענת האֶרְמֶנִים, הטורקים אף השתתפו במלחמה באמצעות כוחות אוויריים, שלידיהם הועבר, כך לטענת האֶרְמֶנִים, תפקיד השליטה וההגנה על המרחב האווירי של אֶזֶרְבַּיְג'אן. השליטה נוהלה על ידי מטוסי בקרה אווירית טורקיים שטסו בצפון מזרח טורקיה, וההגנה על המרחב האווירי בוצעה באמצעות גיחות של מטוסי קרב טורקיים מבסיסים באֶזֶרְבַּיְג'אן, שהפילו מטוס תקיפה אֶרְמֶנִי אחד לפחות. גם הפעלת הכתם"מים שמכרה טורקיה לאֶזֶרְבַּיְג'אן כחודשיים לפני תחילת המלחמה נעשתה, לטענת האֶרְמֶנִים, על ידי הצוותים הטורקיים שהביאו את המערכות החדשות לאֶזֶרְבַּיְג'אן ולכאורה נועדו רק להדריך את האֶזֶרִים בשימוש בהם. שנים ספורות אחרי המלחמה התפרסמו טענות שגם כוחות מיוחדים טורקיים השתתפו במלחמה על הקרקע. האֶזֶרִים והטורקים כמובן הכחישו את המעורבות הפעילה של כוחות טורקיים בלחימה, וטענו שטורקיה העניקה רק תמיכה מדינית והמשיכה לספק נשק כפי שעשתה גם לפני המלחמה, אולם, ביולי 2024, בנאום של נשיא טורקיה, רֶצֶ'פ טַאִיפ אֶרְדוֹאן, בו איים לפלוש לישראל במלחמת 'חרבות ברזל' נגד ישראל, הוא ציין שפלישה זו תהיה כמו ש-"נכנסנו לקֶרֶב..."⁷ שוב אפשר שמדובר בהתרברבות לצורך פוליטי עכשווי, אבל יתכן שאכן כוחות טורקיים השתתפו בלחימה כפי שטענו האֶרְמֶנִים.